

NAGYPÁL

Vázlat a magyarországi cigányság történetének értelmezéséhez

BEVEZETÉS

A történetiség minden humanióra alapja. Az emberi cselekedetek, az emberi társadalom és bármely humán jelenség megértésére törekvő tudomány számára az értelmezés kereteinek kialakításában nélkülözhetetlen a történetiség. A történettudomány szerepe olyan a társadalomtudományokban, mint a matematika a természettudományokban.

A történelem tényleges, elmélyült ismerete forrásszintű ismereteket jelent. A forrásszintű ismeretek megszerzésének alapja a források megszólaltatása. Ehhez rendelkezni kell a szükséges forrásértelmezési, forráskritikai eszköztárral. A forrásfeltárás, a forráskritika és a forráselemzés olyan alapvető és nélkülözhetetlen eljárások a történészek számára, mint a szociológusoknak és a kulturális antropológusoknak az interjú, a kérdőív vagy a résztvevő megfigyelés.

A történelem kutatása az emberi társadalom és az emberi jelenség totális megismerésének egyik ösvénye, tárgya az emberi múlt egésze. A történeti kutatásban a valóság, a tárgyyszerűség és az igazság háttérbe helyezése nem lehet követhető út, s nem fogadhatjuk el a kognitív orientációk rovására az érzelmi és politikai orientációk, az ideológiaalkotás elsőbbségét.

Még mindig gyakran felbukkan az a téves elképzelés, hogy a cigány csoportok történetéről nincsenek források. A közelmúlt európai és hazai kutatási eredményei ezt egyértelműen megcáfolták. Magyarországon levéltárosok, muzeológusok és egyetemi kutatók több konferencián és az eredményeket összevontan közreadó kötetekben igyekeztek a hazai cigány népesség történetéhez hozzájárulni forrás- és esettanulmányokkal (pl. Márfi – Kosztics 2005, 2009). Jelen sorok írója több évszázadot átfogó forrásválogatást tett közzé (Nagy 2011), az utóbbi három évben pedig hiánypótló forráskiadványok jelentek meg az egyházak és a cigányok kapcsolatának történetéről (Landauer 2016), valamint az államszocializmus cigánypolitikájáról (Hajnáczy 2015). Tíz évvel ezelőtt elindult a megyei léptékű forráskiadás is (Kereskényiné 2008, Kardos 2008, Nagy 2010, Nagy 2015a).

A forráshiányról kialakult tévedéshez hasonlóan problematikus az a nézet, amelyik a cigányokról fennmaradt forrásokat nem tekinti hitelesnek, de legalábbis egyoldalúnak tartja, mivel nem a cigányok, hanem a környezetük hozta létre azokat. Az ún. történelem nélküli, illetve hosszú időn át írásbeliség és saját értelmiség nélkül élő népek történelmének kutatásából vett párhuzamok cáfolják ezt a vélekedést. Magyarország történelméből megemlíthetjük a besenyőket, a jászokat, s párhuzamként állítható a magyarság korai története is, amelyet szintén „külső” forrásokból kénytelenek rekonstruálni a történészek. (A cigány történelem értelmezésének és kutatásának további elméleti és módszertani vonatkozásairól, illetve a hazai cigánykutatások historikus aspektusairól l. Nagy 2011, Nagy 2015b). Meggyőződésem, hogy a széleskörű forrásfeltáráson alapuló, a megismerést szolgáló kutatás az eddigiektől eltérő szemlélethez vezet(het).

A dokumentumok elemzése azt mutatja, hogy az elmúlt évszázadok európai és magyarországi történelméből cigány gyűjtőnéven ismert emberek sem történeti, sem néprajzi, sem szociológiai szempontból nem írhatók le homogén, differenciálatlan entitásként. A cigány embereket, illetve csoportokat a történelem folyamán nem ugyanazok a kritériumok tették cigánnyá (Nagy 2008). A

cigányok történelmének eseményei és történései nem tekinthetők kizárólagosan a környezetük előítéletességének következményeiként; annak belátása nélkül, hogy a cigányok gazdasági és társadalmi helyzetében bekövetkező változások ugyanazoknak a mozgásoknak a következményei, mint amelyek a népesség többi részét is érintik, a mai helyzet sem érthető meg. A cigányok történelme nem írható le egynemű, azonos ütemű mozgásokkal; azonos időben egy-egy csoport kisebb közösségei földrajzilag is eltérő helyen tartózkodtak, egyazon időben a cigányokkal nem feltétlenül ugyanaz történt; a cigány történelem csak úgy érthető meg, ha elhatároljuk a változások és a stratégiák csoportok, közösségek, családok és egyének szintjén értelmezhető modelljeit. A magyarországi cigány csoportok történetének megismerésére irányuló saját kutatásaim fontos részterületét képező forráskiadások legelemibb szakmai tapasztalata, hogy a történelmet spanyolcsizmába szorító múltszemlélet meghaladható. Ez az írás ehhez kíván néhány támpontot nyújtani.

ÉRTELMEZÉSEK, TENDENCIÁK

Magyarországon az a felfogás a legelterjedtebb és legelfogadottabb is, melynek képviselői „közös tulajdonságok és objektív jellemvonások alapján értelmezik a roma identitást”. Ezen belül Binder Mátyás (2014) további három irányzatot különít el: 1.) a cigányok mint történelmi diaszpóra (több, magyarul is megjelent munka szerzője sorolható ide: Angus Fraser, Ian Hancock, Donald Kenrick); 2.) az életstílusra és viselkedésre irányuló értelmezés; 3.) a biológiai rokonságot előtérbe helyező megfogalmazás. Ez utóbbi két megközelítés ugyan többnyire a korszerű tudományosság alapvető kritériumainak sem felel meg, mégis tetten érhető a hazai tudományos (vagy annak gondolt) munkákban, sőt jelenleg dominánsnak mondható. Sajátos ellentmondás, hogy az itt említett értelmezés-csoportba sorolható hazai szerzők, élesen ellenkező következtetésekre jutnak, némelyek a cigányokat kizárólagosan üldözések áldozatainak, mások viszont kulturális önsorsrontónak állítják be.

Kevésbé elterjedt, kevésbé elfogadott, főként pedig kevésbé megértett megközelítés szerint a „roma”/”cigány” egy konstruált kategória, nem pedig egy létező entitás. Az ide sorolható szerzők a roma/cigány identitást nem a biológia, származás, életforma vagy egyéb csoportkarakterek felől próbálják értelmezni, hanem ún. klasszifikációs küzdelmek eredményeként (pl. Michael Stewart, Judith Okely, David Mayall, Leo Lucassen, Ladányi János, Szelényi Iván). Ezt az irányt szokás konstruktivistának nevezni, Barth, Brubaker és más szerzők ún. etnicitás elméletein alapul (Bromley 1976, Barth 1996). A konstruktivista irányzat az „eticitást” változó dinamikus jelenségként értelmezi. Ebben a megközelítésben az etnikai identitás a társadalmi szerveződés velejárója, nem pedig a „kultúra valamely kódos kifejeződése,” az etnikai csoportokról pedig nem érdemes úgy beszélni, mintha azok éles körvonalakkal rendelkező, belsőleg homogén valódi entitások, tartós kollektívák lennének. Binder Mátyás ezzel foglalkozó tanulmánya nyomán érdemes megemlíteni a svéd antropológus, Thomas Eriksen (2006) nézetét, mely szerint az etnicitás akkor tűnik fel, amikor a kulturális különbségek valamiért relevánsá válnak a társadalmi interakciókban, ezért a társadalmi élet szintjén kell tanulmányozni, nem pedig a szimbolikus kultúra szintjén.

Az európai, illetve magyarországi történelmi forrásokban a 16. század óta a „cigány” fogalma is kétféle értelemben fordul elő:

1./ Cigány az, aki annak született. Azaz beleszületett egy közösségbe, s ez teszi cigánnyá, akár belső, akár külső meghatározás alapján számít cigánynak az a közösség adott történelmi térben és időben.

2./ Cigány az, aki azzá vált, illetve úgy néz ki. Ennek az értelmezésnek nem elsődleges és nem kizárólagos kritériuma a fizikai antropológiai kinézet (bőrszín, haj, stb.), a szociális karaktert, a társadalomban elfoglalt helyet kifejező vizuális jelek összességét foglalja magában. Ez gyakran a társadalom olyan tagjaira is kiterjesztődött, akik nem cigány közösségbe születtek.

A történeti forrásokban sohasem határozták meg a „cigány” fogalmának differentia specificáját (megkülönböztető sajátosságait). Logikailag a legközelebbi nem-fogalom alkalmazásával írták körül és különféle karakterjegyeket társítottak hozzá attribútumként (elválaszthatatlan tulajdonságként). A megkülönböztethetőséget és egyediséget kifejező egzakt definíciók nem születtek, olyan időszakokban sem, amikor nem volt egyértelmű, hogy pontosan ki számít cigánynak. A vándorló, kóborló, csavargó kategóriájába nem csak cigányok voltak besorolhatók, miként az otthontalanság gyakorta előítéletes fogalmát sem lehetett kizárólagosan cigányokra vonatkoztatni.

A 16. század óta, amikor a források cigányokról szóltak, gyakran olyan embereket is cigánynak neveztek, akik nem születtek cigánynak, másképpen szólva nem voltak „igazi” cigányok. Ugyanakkor gyakorta nem tudták, hogy valaki cigány, vagy ha tudták is, akkor sem sorolták feltétlenül a cigányok közé. A forrásokban cigányként megjelenő emberek és csoportok nem szoríthatók bele ugyanabba a modellbe, mert különböznek egymástól identitásuk kritériumaiban. Történeti szempontból tulajdonképpen nem egyetlen, hanem többféle cigány identitásról beszélhetünk, illetve a kritériumok összekapcsolódásának különös variációiról (Nagy 2003).

A fogalmi kettősség, az ellentmondások sajátos társadalomtörténeti folyamatokkal magyarázhatók, s összefüggnek az akkulturációval és az asszimilációval, melyben cigányok megszűnhetnek cigánynak lenni, illetve nem cigányok cigánnyá válhatnak. A forrásokban kimutatható kettősség átöröklődött a modern szakirodalomba, s megjelenik a „ki a cigány?” kérdésben megfogalmazott definíciós problémában is. A modern tudományok is megkíséreltek választ adni arra, hogy mi teszi cigánnyá a cigányokat, s a lehetséges válaszokból többféle paradigma (bizonyításra vagy összehasonlításra alkalmazott minta) alakult ki (Törzsök 1998, Szuhay 1999).

A szakirodalomban az együttélés vonatkozásában a fentebb említett kétféle megközelítéssel összefüggésben az európai cigány történelem értelmezésének két alapvető tudományos paradigmája él egymás mellett (Acton 1994):

1./ A szenvedés- és üldözéstörténeti paradigma. E minta szerint a cigányokkal történt múltbeli események és változások par excellence üldözési szándék következményei, a cigányok asszimiláció tárgyai. A cigány történelem elsődleges rendező elve a cigányokkal szembeni, többféle formában megnyilvánuló ellenszenv. A cigány történelem az egységes etnikai képződményt alkotó cigány csoportok környezettel szembeni ellenállásának, a külső kényszerítések alóli menekülésének története.

2./ Az együttélési modellek változásának paradigmája. Ebben az értelmezésben a differenciált, szegmentáris csoportokat, gyakran öntörvényű közösségeket alkotó cigányokat érintő események és változások a társadalmi és gazdasági rendszer belső mozgástörvényeinek tulajdoníthatók. A megvetés és az üldözés nem ok, hanem helytől és időtől függő következmény, amit a modernizációs időszakok, válsághelyzetek, nagy átrendeződések kihívásaira új válaszokat keresve az együttélési modellek újjáépítésére való törekvés válthat ki.

Minden, a cigányok vagy annak vélt csoportok történetére vonatkozó kérdésfeltevés mögött ott húzódik, hogy a cigányok egységes népet alkottak-e vagy sem, illetve kik azok, akik a cigányok közé tartoztak. Az 1980-as évek első felében az európai cigánykutatásban akkor történt áttörés nyomán több vonatkozásban is átértékelték az összehasonlító nyelvészetből a 18. század óta

kifejlődött válaszokat. Judith Okely, Aparna Rao, Lucassen, Willems és mások alapjaiban értelmezték újra a cigányok indiai eredetét, a migrációt, a nyelvi és a társadalmi egység kérdését, hogy egyáltalán kiket tekinthetünk az európai történelemben cigánynak. Magyarországon a Kemény István által vezetett kutatások hoztak új személetet 1971-től (Kemény-Janky-Lengyel 2004), az ún. rendszerváltozás, azaz 1990 után fellendülő kutatásokban pedig Szelényi Iván és Ladányi János (2004) strukturalista elmélete lett meghatározó.

A hazai szerzők történeti kérdésekben általában nem tekintenek korábbra a 19. század végénél, közepénél. Pedig az a probléma, hogy kik a cigányok, milyen folyamatok vezettek a cigányok 20. századból és napjainkból ismert helyzetének kialakulásához, összefügg a cigány etnoním kifejlődésével, a paraszti társadalom változásaival, illetve azok a sajátosságok, amelyek végigkísérik a cigányok történetét, a közelmúlt kutatásaiban és aktuálisan is folyton szembesülünk velük, a két válságos évszázad, a 14. és a 17. közötti időszakban gyökereznek.

Az a teória, hogy a cigány népeiséget társadalmi kategóriának tekintsük J. Okely (1983) nyomán vált tudományos paradigmává. A cigány népeiség kulturális és strukturális meghatározottságának viszonya itthon az ún. underclass vitában is felvetődött, amire Ladányi János (2012) tíz év távlatából azzal tett pontot, hogy a kétféle meghatározottság ütköztetése a tudományterületek módszertani különbözőségéből következik, nem pedig a reális társadalmi folyamatok indokolják. Néhány éve történeti értelmezés elméleti kérdéseit vizsgálva hasonló megfontolásból, Henry Hale (2004) módszertana nyomán azt vetettem fel, hogy a primordialista és strukturalista megközelítéseket együttesen szükséges alkalmaznunk (Nagy 2015b).

Az, hogy a Kárpát-medence cigány csoportjainak történetében évszázadok óta mit jelent konkrétan a mondott kettősség, kevésbé ismert. Saját eddigi munkáimból talán az egyik figyelmet érdemlő momentum, ennek a történeti értelmezése a magyarországi források alapján:

A Kárpát-medence cigány csoportjai és közösségei nem szoríthatók bele kizárólagossággal sem a „szociális cigány”, sem az „etnikai cigány” homogén kategóriájába. A kettősség legalább a 16. század óta kimutatható, a 18. századtól differenciáltan leírható. Cigánynak lenni kétféle: 1.) társadalmi állapot, azaz *conditio/professio*; 2.) etnikai hovatartozás, azaz *gens/natio*. A kettő keveredése, illetve megkülönböztetésének hiánya rengeteg félreértelmezést és fogalmi zavart okoz. A magyarországi cigány csoportok történetének meghatározó tendenciája, hogy a 20. század felé haladva a cigány, illetve cigánynak számító népeiség egyre nagyobb hányadában a szociális meghatározottság válik erősebbé. Ez összefügg a gazdasági és társadalmi folyamatokkal, a 19-20. században a felemás modernizációval és a megkésett polgárosodással.

A mondottakból a „cigány történelem” nem szokványos értelmezése következik. Önmagában való, egységes, külön cigány történelem nem létezik. Ilyennek a konstruálása mindig a jelenkori kívánalmakból adódó visszamenőlegesség. A cigányokra vonatkozó adatok egy helyre gyűjtése és kronológiai rendbe helyezése nem elegendő, az események és folyamatok megértése világtörténeti perspektívát igényel, mert elválaszthatatlanok az általános történeti tendenciáktól. Ezek a tendenciák, hasonlóan napjaink tapasztalatához, általános népeiségátrendeződésekkel és strukturális változásokkal függnek össze, aminek specifikus eleme a munkaerő átrendeződése, a munkakeresés és a megélhetés érdekében a migráció erősödése. Ebben a perspektívában a 14. század óta „a cigányok” megélhetési stratégiája, ún. vándorlásai és ebből következő sajátosságai, nem valamiféle ősi indíaiságba homályosuló identitásörzés és örök érvényű etnikai változatlanóság. „A cigány” a világtörténeti tendenciák, a változási folyamatok keretében sajátos társadalmi reprodukcióval létrejövő összetett jelenség, amelynek értelmezése csak differenciáltan lehetséges.

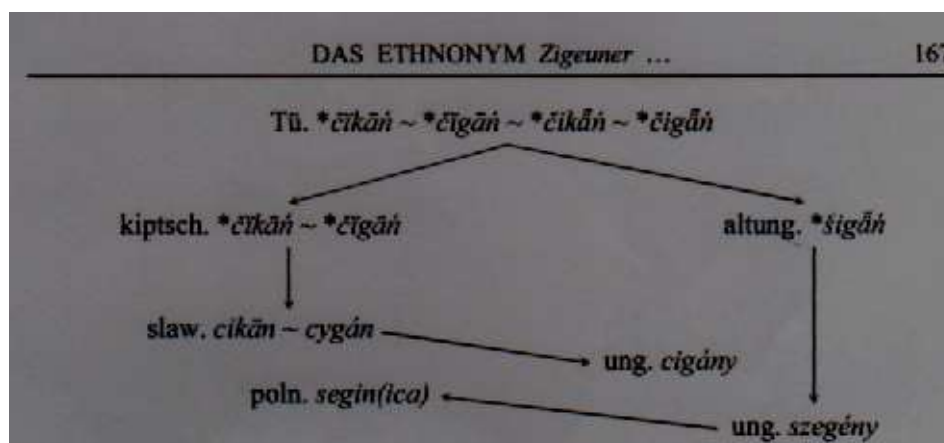
A 'CIGÁNY' FOGALMA: ETNONÍM VAGY TÁRSADALMI KATEGÓRIA?

A 20. század elejére nyúló nyelvészeti előzmények nyomán Fehértói Katalin (1987) hipotézisként fogalmazta meg, hogy a cigányok tényleges megjelenése előtt előforduló, alakilag a 'cigány' etnonímhoz hasonló szavak egy török vagy szláv eredetű személynévből származnak, amely szigánnak hangzott és eredetileg nem etnikumot jelölt. Olasz nyelvészek hasonló kérdések vizsgálatakor itáliai adatokból arra jutottak, hogy a 'cigány' etnoním nem származhat a görög atszinganoszból, miként az széles körben elterjedt (Piasere 1997). Fehértói Katalin (1987) nyelvészeti eredményeire építve Jomagam (Nagy 1998) bőséges okleveles adatok és koraujkori források alapján felvettem, hogy a 'cigány' etnoním kialakulásához vezető nyelvi változások összefüggésben vannak a társadalom változásaival, különösen a Zsigmond-kori átrétegződési folyamatokkal, és a 'cigány' szóban a 15-16. században a társadalmi állapotot és az etnikai hovatartozást hordozó jelentés összetalálkozott.

A 'cigány' szóról a legelterjedtebb a közvélekedésben és a tudományban is, hogy a görög atszinganoszból ered. Az is általános, hogy etnonímnak tekintjük, annak ellenére, hogy rengeteg adat ismert nem népnévként való használatáról, illetve annak ellenére, hogy Kelet-Európában pl. sok párhuzamot találunk arra, hogy egy szó népnévként és társadalmi állapot (foglalkozás, tulajdonság, stb.) kifejezéseként is él egyidejűleg (pl. görög, siftár, stb.). Jelenlegi ismereteink szerint az atszinganosz és a 'cigány' azonosságára vonatkozó adat egy 1553-ban keletkezett, 1576-ban kiadott (Peucer 1576) protestáns szövegben fordul elő (Nagy 2015b). Később, már az indiai eredetelmélet ismeretében előszeretettel fogadta el több szerző is, mert összefüggést véltek felfedezni az atszinganosz szó jelentése (= érinthetetlen) és az indiai kasztrendszer között. Az atszinganosz-teória Franc Miklošič (1874-1878) nyomán terjedt el (Nagy 2015b).

Az itt vázolt probléma nyelvészeti aspektusait Marek Stachowski (2002) a Krakkói Egyetemen publikált, a magyarországi cigánykutatók számára nem ismert tanulmányában pontosítja, bőséges adatolással és meggyőző érveléssel bizonyítva, hogy a 'cigány' etnoním a szegényt, nincstelen, földönfutót jelentő török csikán, csigány szóból fejlődött ki két párhuzamos vonalon: egyrészt török-kipcsák-szláv-magyar szálon vezetett a 'cigány' szó kialakulásához; másrészt török-régi magyar-magyar-lengyel szálon a 'szegény' szó kialakulásához.

Stachowski elméletét összevetve más kutatásokkal, a '80-as évek említett paradigmaváltásával és a magyarországi forrásokkal, megerősíti azt, hogy a középkorban és a koraujkorban cigánynak tekinthető népesség részben a helyi társadalmak legszegényebb, nincstelen rétegeit jelenti, részben pedig az indiai eredetű szegmentáris csoportokból álló bevándorlókat, akiket valószínűleg nem ok nélkül neveztek meg befogadók egy társadalmi állapotot kifejező szóval. Ebből az is következik, hogy a cigányság egyes szegmentumai nem beszéltek azonos nyelvet és nem jellemezték őket ugyanolyan kulturális minták.

A társadalmi állapotot kifejező szavak egybeolvadása és a kétféle cigány népesség közeledése fokozatosan ment végbe. Magyarországon pl. a 16. századi debreceni városi jegyzőkönyvekben már előforduló 'magyar cigány' megnevezés nézetem szerint nem egy indiai nép asszimilálódott tagjait jelenti, hanem a magyar népességnek a társadalmi állapot szerint 'cigánynak' számító legalsó rétegét. Hasonlóan kell értelmezhetjük a román fejedelemségek cigány népességét is. Amit ma romániai cigány rabszolgaságnak nevezünk, nem egy homogén, bevándorolt etnikum szolgaságba taszításával jött létre, hanem a feudalizmus ottani változatának strukturális sajátossága, amiben fontos elem volt különféle etnikumok keveredése.

A magyarországi források arról tanúskodnak, hogy a társadalmi állapotra utaló különféle kifejezések párhuzamosan éltek, részben azonos, részben azonban eltérő jelentéssel. A helyi eredetű és a bevándorlással keletkezett 'cigányság' kettősségére utal, hogy Révay Péter és Thurzó György 1608. és 1616. évi menleveleiben (Nagy 1998), továbbá Szamosközy István (1570-1612) és Istvánffy Miklós (1538-1615) történeti munkáiban azt olvashatjuk, hogy az egyiptomiakat, illetve az egyiptomiak népét/nemzettségét a köznyelvben, a nép körében nevezik közönségesen cigányoknak, a művelt emberek tudós terminusa az egyiptomi.

Az európai és magyarországi forrásokban olyan gyakran ismétlődnek a keveredésre utaló megjegyzések és annak gondolata, hogy a cigányok az európai társadalmak sajátos alsó rétegeit jelentik, hogy ez nem tekinthető szimplán sztereotípiának, a különféle szerzők lenéző előítéletességének. A hazai szakirodalomban leggyakrabban idézett példa erre Szepes vármegye 1624. évi statútuma: A „*cigányoknak eme egyiptomi nemzetsege*” is, amely egyébként szánalomra méltó lenne nyomorúsága miatt, „*fölvévén a csavargók szokását s nevét is*”, hajdúk módjára felfegyverkezve a népet megsarcolja, a lovakat ellopja és Lengyelországba hajtja (Nagy 1998).

Érdekes további példa, hogy a *Regélő* c. folyóiratban 1839-ben megjelent „A cigányok” c. írás ismeretlen szerzője egy 1579. évi adat kapcsán azt írja, hogy Skóciában hemzsegték a henyék és csatangolók, akik házasság útján összekeveredtek a cigányokkal „és szokásaikat, valamint életmódjokat is elfogadják”. Egyik esetben cigányok marginalizálódásáról, másik esetben pedig nem cigány marginális rétegek cigánysodásáról van szó. A kétféle folyamat megítélésem szerint végigkíséri az európai történelmet és a kettő találkozásának jellege eltérő volt az európai régiókban és az egyes országokban. A kettő találkozásának arányai határozták meg, hogy egy-egy közösség beszélte-e a romani nyelvet, illetve milyen arányban jellemezték etnikai, és milyen arányban szociális sajátosságok. Mindez nem egy tisztán etnikus és interetnikus folyamat. Arról, hogy ki a cigány?, tisztán etnikai értelemben értelmetlen beszélni, mindig azok a cigányok egy-egy korszakban, akik annak számítanak, etnikai identitásuk, a fentebb említettek szerint, konstruálódik és nem örök érvényű, nem változatlan. Ennek a problémának a hazai lokális vonásait vizsgálta a 20.

században többek között Durst Judit (2006), Ladányi János és Szelényi Iván (2004), valamint Nagy Pál (2013, Nagy2015b).

A CIGÁNYOK MAGYARORSZÁGI MEGJELENÉSÉNEK KÉRDÉSEI

A magyarországi cigány csoportoknak az európai és magyarországi megjelenéséről alapvetően téves kép él, a tudományos értelmezésekben is. Ezt határozottan mondhatjuk, mert a hagyományos képet források alapján mostanra egyértelműen cáfolni tudjuk. Túl azon, hogy a Kárpát-medencében is számolni kell azzal, hogy a nem cigány népesség helyben keletkezett, illetve lesüllyedéssel cigánnyá válhatott, az ún. etnikai, foglalkozási és nyelvi alcsoportokról sem pontos a kép.

A cigány népesség nem alkotott egyetlen közös gazdasági, társadalmi és politikai egységet. Ugyanez igaz egy-egy csoport esetében is. A romungrók, az oláh cigányok és a beások elődei nem alkottak kompakt, homogén egységet, hanem további kisebb szegmentáris (al)csoportokból álltak. Ezeket nem csak a közös politikai, gazdasági koordináció tette csoporttá, legalább ennyire fontos volt a környezethez való viszony, az osztályhelyzet. A gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés, főként a foglalkozások és a nyelv eltérő és hasonló elemeiről beszélhetünk. Utólagosan homogén egységként való értelmezésük ideáltipikus, ami a kutatók számára az eligazodást segíti.

A cigányok magyarországi megjelenéséről és a migráció jellegéről a szakirodalomban a hármas hullámteória terjedt el. Ennek lényege, hogy a cigányok három nagy hullámban érkeztek Magyarország területére, a 15-16.században, a 18. század elején a török kiűzését követően, valamint a 19. század derekától az első világháborúig terjedő időszakban. A Colocitól és más 19. századi szerzőktől átöröklődött elképzelések két szempontból is megtevesztőek:

1./ Pontatlan kronológiát adnak és azt a látszatot keltik, mintha az említett három időszak között nem lett volna a Kárpát-medencében cigány migráció.

2./ Tévesen ítélik meg a migráció jellegét és csoportspecifikumait.

A Balkán és a Kárpát-medence, s ezen belül a román fejedelemségek és Erdély között a 14. század végétől a 20. századig kimutatható egy folyamatos mobilizáció (Achim 2001), melynek keretében többféle etnikai csoport húzódott a Kárpát-medencébe. Politikai változások, háborús események, inségek és járványok hatására időnként hullámszerűvé vált ez a mozgás, de a cigányok esetében alapvonása a kisebb csoportokban történő, lassú áthúzóadás, amelynek elsődleges indikátora a piackövetés volt (Fraser 1992).

A migrációval kapcsolatos legelterjedtebb téves klisé, hogy az oláhcigányok és a beások a 19. század második felében, illetve a 19-20. század fordulóján érkeztek Magyarországra. Miként a kárpáti cigányokra a 14-17. század közötti elnyújtott beköltözés a jellemző, az oláh és beás cigányokra a 18-20. század közötti, nem egyszerre, nem egyetlen irányból és nem egyetlen nagy csoportban történt beköltözés, amely szintén a nagyobb léptékű általános demográfiai folyamat részeként zajlott le. Oláh és beás cigány csoportoknak a 19. század második felében és a 20. század elején történt beköltözése egy olyan hosszabb folyamat része volt, amely a 18. század első harmadában kezdődött, s a 20. század későbbi időszakaiban is folytatódott.

A ma ismert három alapvető magyarországi csoport kialakulása a 17-18. század fordulójára megtörtént, és beszélhetünk egy negyedik csoportról is, a német cigányokról, latin nyelvű forrásokban zingari germani. Augustini ab Hortis 1775-76-ban Erdélyben is említ német nyelvű cigányokat (Augustini 2009). A demográfiai adatok alapján igaz, hogy a 19. század közepén jelentős cigány népesség jött az ország területére, de az nem igaz, hogy az oláhcigányok és a beások megjelenése csak ekkor kezdődött volna. Egyes közösségeik már a 17. század végén itt voltak,

mások pedig csak a 20. században jöttek.

A migráció nem volt független a nagyobb léptékű általános demográfiai folyamatoktól, a 14-20. század közötti időtartamban értelmezhető, melynek keretében többféle csoport húzódott a Kárpát-medencébe. A csoportok, illetve azok kisebb szegmentáris elemei nem egyszerre, nem egyetlen irányból és nem összehangolt vándorlás keretében kerültek az országba, hanem időbeli eltolódásokkal és a földrajzi szórtságból következően sok hasonló és sok eltérő kulturális sajátossággal. Az eltolódásokból meghatározó akkulturációs különbségek származtak, amelyek befolyásolták a magyarországi társadalom egészében elfoglalt helyzetet és a belső tagolódást is.

Politikai változások, háborús események, inségek és járványok hatására időnként hullámszerűvé vált a mozgás, de nem csak cigányok változtattak helyet, hanem más csoportok is. Azaz, a cigányok migrációja önmagában nem értelmezhető úgy, mint a Balkán és a Kárpát-medence államok feletti demográfiai folyamatainak speciális jelensége. Gyakori, a 18. század végétől megnövekedett számú népességet érintő módja volt az időszakos munkavállalás. Az Erdélyi Főkormányzóságból Magyarországra ilyen céllal átjövő cigányok számát megbecsülni sem tudjuk, a helyi közigazgatás és az államhatalom sem tudta megfelelően kezelni a jelenséget. Az ilyen jellegű migráció a megélhetési módoknak és a munkavégzésnek abban a rendszerében értelmezhető, amit az etnográfiaiban vándormunkának neveznek.

Azt, hogy cigány csoportok melyik birodalomhoz, illetve melyik országhoz tartoztak, gyakran befolyásolták társadalmi, hatalmi és geopolitikai tényezők. Az 1630-as és 1640-es évekből ismert adatok szerint Havasalföldről megszökött jobbágyok és cigányok a Barcaságban bújkáltak, azt gondolom, hogy a lesüllyedés elől menekültek és a korábban mondottak alapján cigány voltak társadalmi helyzetüket jelentette, rob=cigány (Beck 1984, Crowe-Kolsti 1991). A 18. században pl. három békekötés következményeként is megtörtént, hogy cigányok (és más etnikai csoportok) határváltozás következtében más országba kerültek: pozsareváci béke (1718), a kücsük-kajnardzsi béke (1774), továbbá a török háborút lezáró gyurgyevói és szisztovói békeszerződések (1791). Jelentős népességátrendező hatása volt a 18. század második felében Lengyelország háromszori felosztásának is. A 19. században a napóleoni háborúkat lezáró bécsi kongresszus (1815), néhány évtizeddel később a krími háború (1853-1856), majd pedig a „keleti kérdés” dolgában összehívott berlini kongresszus (1878) rendezte át a határokat és a népesség eloszlását, az etnikai arányokat. A 20. században szintén jelentősek voltak a területi változások, különösen a trianoni békerendszerek (1918-1920) következményeként (Nagy 2009a). Ennek pl. szerepe volt a 19. században foglalkozásváltásra kényszerült cigányok új csoportjainak létrejöttében, ilyen pl. Romániában és Magyarországon a colári oláhcigány alcsoport.

A további kutatások során a csoportfejlődés sokféle aspektusát szükséges még vizsgálni, különösen a különféle csoportkategóriákat, valamint a szétfejlődés és a párhuzamos fejlődés szerepét. A 20. században két tendencia figyelhető meg egyidejűleg: egyrészt a csoportközi határok elmosódása és az identitás sérülése, másrészt a horizontális tagozódás bonyolódása és új táji csoportok kialakulása (pl. gáborok, bodócok az oláh cigányoknál; ticsánok, muncsánok, árgyelánok a beásoknál, stb).

Lokális metszetként kövessük a cigány, ezen belül a beás népesség változását Ócsényben (Nagy 2017). Ebben a faluban az 1770-es években 2-3 cigány család élt, kovácsolásból, mezei munkából tartották el magukat, az asszonyok kefét kötöttek és pántlikát csináltak, leginkább azt mondhatjuk, hogy éltek ahogy tudtak. A „teknőcsináló” cigányok az 1837-es országos összeírásban jelennek meg először, de jóval hamarabb költöztek ide. Ezt meg is mondják az összeírásban: Az 50 éves Ignác Péter 1801-ben, a 32 éves Bogdány János 1830-ban, a 28 éves Balogh János 1821-ben, a 70 éves vak Bogdány György 1813-ban telepedett le a faluban. Szervezett, csoportos beköltözésről,

letelepedésről nem beszélhetünk, a teknősök külön-külön kerültek ide. Ezek a cigányok 1837 és 1873 között ismeretlen időpontban és ismeretlen okból eltűnnek a faluból. Az 1873-as összeírásban (Nagy 2011) Ócsénynél azt jegyezték be, hogy „*mintegy négy év óta sem állandóan letelepedett, sem vándorló cigányok nincsenek*”. Ennek alapján az elköltözés 1869-ben történt. Valamikor 1873 és 1893 között, pontosan nem ismert körülmények között létrejött egy új teknővájó közösség, amelyről K. László Julianna és Gémes Balázs kutatásaiból tudjuk, hogy tartósan helyben maradt a Pascumnak nevezett Külső-legelőn, jó kapcsolatokat alakított ki a paraszttal és utódai ma is itt élnek (Kalányosné 2009). Az 1893-as összeírás szerint Ócsény azoknak a helységeknek a sorába tartozott, ahol a cigányok száma legalább 10 % ha a cigányok száma legalább 50 fő, vagy ha nem is 10 %, de legalább 100 fő. Tolna vármegyében Paks, Bába és Ócsény volt ilyen. Ócsény akkori 3734 lakosából 104 volt cigány (2,7 %) (Herrmann 1895). Az 1893-as adatokból nem tudjuk, hogy mekkora volt pontosan a teknővájókhoz tartozó cigányok lélekszáma Tolna vármegyében. Azt tudjuk, hogy ekkor Ócsényben az összes cigány teknős volt, úgy számítom, kb. 20 család, ami azt jelenti, hogy a Tolna megyei beás cigányok kb. egyötöde itt élt.

Tegyük hozzá, hogy más dél-dunántúli településeken már a 18. század elején megjelentek teknővájó cigányok, pl. Alsószentmártonban, Barcsban, Bábászéken (Mészáros 2010, Nagy 2010). Megint mások pedig csak az 1940-es évek elején jelentek meg mai helyükön. Egy részletesen még nem ismert vándorlási folyamat indult pl. a 19. század végén Szatmár és Máramaros felől. Magyarország északkeleti permén haladva több teknős közösség jutott el a Felvidékre a 20. század első évtizedeiben, más-más időpontban. Némelyek helyben maradtak (pl. Szeretva), mások az 1950-es években jöttek át Csehszlovákiából Magyarországra, megint mások eltérő időpontokban, vagy a II. világháború kitörésekor fordultak Dél felé és kerültek mai, zalai tolnai lakóhelyükre (Nagy 2017).

Orsós István egykori szedresi cigánybíró (1954-1966) emlékei alapján rekonstruálható részlegesen egy 10-15, egymással rokon családból álló, faluzó kumpánia Szedresre vezető útja. Majdnem minden évben más helyen töltötték a telet, tavasztól őszig faluztak. Nagy tételben vették a fát, és többféle módon értékesítették a teknőket: maguk vitték a vásárba, elment hozzájuk a kereskedő és megvette, leszerződtek a Faáru Értékesítő Nemzeti Vállalattal, előfordult, hogy egyszerre 100 teknőre is. Nagy mennyiségű pénzt forgattak és okosan kellett gazdálkodniuk. A kumpániát a vojvoda vezette (ezt értelmezi cigánybírónak), de a munkát más, erre specializálódott férfi szerezte. Eredetileg közösségi megrendelések voltak és közösen állították elő a teknőket, majd a családfők önállósodtak. Az 1930-as évektől támaszkodik Orsós István saját közvetlen emlékeire, az előtte lévőkről hallott az idősebbektől. Elmondása szerint 1945-ben Szedresen halt meg egy beás öregasszony 106 éves korában, ő volt a közösségi emlékezet legfőbb forrása.

Feltehetően Erdélyből jött ez a közösség, valahonnan Szatmárnémeti környékéről. Közvetlenül nem igazolható, csak feltételezhető, hogy olyan teknővájók voltak az őseik, akik a 18. században Moldvából, Bukovinából mentek Máramaros, Szatmár, Belső-Szolnok, Közép-Szolnok, Kraszna vármegyékbe. Az adatokból nem állapítható meg kellő biztonsággal, hogy Eperjes környékéről pontosan mikor és miért fordultak déli irányba, és ennek mi volt az oka. Gondolhatunk az I. vh-ra és Trianonra, de nem biztos, mert Orsós István szülei feltehetően a háború előtt születtek, és akkor már Dél felé haladtak. Az Orsós István által említett helyszínek: Ungvár környéke, volt közülük olyan, aki ott katonáskodott. Kassa környéke, Eperjes környéke. Magyarasszlavica, másként Alsóraszslavica vagy Uhorske Slavice, ma Raszlavica Szlovákiában, Bártfától 20 km-re a Szekcső patak bal partján. Orsós István apjának születési helye. Gömörpósvár, ma már nincs, egykori helye és váromja Bükkszék része, Heves megyében. Orsós István anyjának születési helye. Marcal, Nógrád megye. Orsós István itt született 1927-ben. Vértesacska, Zirc, Mezőtúr – idejártak vásárokbá,

nem biztos, hogy időztek is ott. Vértesacsa és Zirc beleillik a Tétény felé vezető útvonalba. Tétény (1930 körül), Tápiósáp, Tápiószele, Nagykáta. Nagykátát két módon is említi, tartózkodási helyként és vásáros helyként is. Úgy emlékszik, hogy a férfiak kalapjába tűzött tollat 1939-ben egy magyar árulta a nagykátai vásárban, de telelniük hamarabb kellett itt. Vagyis egy-egy vásárba rendszeresen eljártak. Alsószentiván, Páhi, Kecel, Dunaszentgyörgy, Paks (Paks alatti szigetet említi), Bölcse, Dunapataj, Szolgaegyháza (1939), Csernyédpuszta (Hőgyész), Nagydorog (1940), Szedres (1941).

FOLYAMATOK ÉS FORDULÓPONTOK

A fentebb említett kutatási irányzatok és attitűdök visszatérő kérdése európai léptékben és a Kárpát-medence cigány népsége esetében is, hogy a cigány illetve a forrásokban más nevekkkel illetett, de a kutatók által cigánynak tartott csoportok egységes etnokulturális közösséget alkottak-e és alkotnak-e ma. A magyarországi cigánykutatás bemutatott (Nagy 2015b) ellentmondásosságát, megfeneklését és beszűkültségét tekintve, fontos arra figyelni, hogy mi az, ami még mindig alapvető hiány. Ilyen hiányosságnak tekinthető a történeti demográfiai források megfelelő feltárása és feldolgozása, különösen a cigány népség tagolódásának és a magyarországi társadalom egészében elfoglalt pozícióinak vizsgálata. A legtöbb szerző erre a kérdésre csak a mesterségek leíró felsorolásában vagy a cigányokra vonatkozó politikai intézkedések kapcsán figyelt, alapos társadalomtudományos (történetiszociológiai) elemzések ezen a téren csekély számban születtek. A tagolódás vizsgálata is összefügg azzal, hogy a Kárpát-medence cigány népsége történetének egészére vonatkozóan lehetséges-e egységes értelmezési keretet találni.

A hazai cigánykutatásokban visszatérően találkozhatunk két módszertani anomáliával:

1. Sok szerző előfeltételezi egy általános érvényű, a történelemben változatlanul továbbélő egynemű cigány identitás, azonos mintákkal leírható kultúra és egyforma társadalomszerveződési rend létezését és egy-egy közösségben magától értetődően ennek megjelenését véli felfedezni.

2. Más szerzők az egy bizonyos cigány közösségben végzett kutatás tapasztalataikat tekintik érvényesnek a cigányok összességére. Ennek ellentmondásosságára évekkkel ezelőtt Patrick Williams és Thomas Acton figyelmeztetett, mondván, hogy egy-egy cigány közösség öntörvényű entitásnak tekintendő, amelynek megértéséhez ad hominem megfontolások szükségesek (Prónai 1995).

Nézetem szerint, ahogy azt már említettem, egyik sem alkalmazható univerzálisan. Megtalálhatónak gondolom a Kárpát-medence cigány csoportjai történetének közös értelmezési keretét, de ennek rugalmasnak és differenciáltnak kell lennie, ezen a kereten belül nem tételezek „a cigányok” összességére érvényes egynemű történeti modellt. A történeti témák tárgyalásánál módszertani alapelvnek tekintem, hogy „a cigányok” összességére érvényes kizárólagossággal nem lehet elméleteket létrehozni, de legalábbis korlátozott ennek lehetősége. A cigány/roma népséget, ambivalenciákkal írhatjuk le, többféle érvényesség egyidejű létezéséről kell beszélnünk. Ezt mutatja a cigány népség helyzetének és tagolódásának vizsgálata is. A cigány csoportok történelme nem egy nomád hajlamú, vándorló kisebbségnek a többségtől elválasztható története, különösen Kelet-Európában. A cigány csoportok a 15. század óta a magyarországi társadalom részeként, környezetükkel szimbiózisban éltek, világképük és viselkedésük eredetét erősen befolyásolták a helyi társadalomból érkező hatások. Gazdasági, társadalmi, jogi és kulturális szempontból is differenciált cigány népségről beszélhetünk.

A 15-16. században cigányok és nem-cigányok kölcsönösen elfogadható szimbiózisa jött létre a Kárpát-medencében. Gazdasági alapját a cigányok munkaereje iránti igény jelentette. A cigányok

befogadását elsősorban tanult mesterségük, a kovácsolás tette lehetővé. A cigány kézművesek nem a magyar kovácsmesterek hiánya, hanem a különleges technológia miatt váltak keresetté. A magyarságnak a honfoglalás előtti időkből megvoltak a fémműves hagyományai. A 15-16. században azonban a cigány kézművesek voltak az egyedüliek, akik szállítani tudták mesterségbeli tudásukat, s nem voltak műhelyekhez kötve. Az üllőjét és szerszámait könnyen szállító, a felesége kiegészítő munkáját is használó cigány iparos a nagy mezőgazdasági munkák idején helyszíni szolgáltatást tudott nyújtani, s azonnal megjavította a megrongálódott szerszámokat, így téve magát nélkülözhetetlenné a termelő munka folyamatosságának fenntartásában (Nagy 1998).

A történeti Magyarországon a 18. századtól a csoportosítás és a tagozódás leírásának többféle változata alakult ki, mind országos, mind lokális szinten. A közigazgatási kategorizációk egyrészt a nem cigány környezet cigányokkal szembeni viszonyulását és elvárásait fejezik ki, másrészt adatokat nyújtanak a cigány népesség tagozódásának jogi, foglalkozási, életmódbeli és egyéb vonatkozásában.

Az 1794-es erdélyi országgyűlésen a cigányokat négy csoportba sorolták: kincstári aranymosó cigányok, kincstári fiskális cigányok, magánföldesurak és községek joghatósága alá tartozó cigányok (Herrmann 1893a).

Bereg vármegye 1797. évi statútumában az állandó lakóhely megléte, a mozgás és a megélhetési mód alapján sorolták három csoportba a cigányokat (Kolosváry-Óvári 1890):

1./ Házakban laknak, tavasszal és nyáron családotól faluznak, majd visszatérnek a lakóhelyükre.

2./ Megtelepedettek, házakban laknak, kezük munkájából élnek (de nem mind mezei munkából), tarthatnak lovakat.

3./ Sátrakban lakó kóborlók.

Az 1842/43. évi országgyűlési tervezetben szereplő nyolc kategória a jogi helyzet, a foglalkozási megoszlás és az életmód differenciáltabbá válásáról tanúskodik (Herrmann 1893b):

1./ Letelepedett, falvakban és a városokban mesteremberként élő, „*rendes életmódot*” folytató cigányok.

2./ Csekély számban szintén letelepedett, úrbéres telekkel rendelkező, földművelésből élő cigányok.

3./ Állandó lakással nem rendelkező, ám konvenciók cselédként „*határozott életmódot*” folytatók.

4./ Kincstári aranyász cigányok.

5./ Taksás fiskális cigányok.

6./ Ideiglenesen megtelepedett cigányok, akiknek telke, földje nincs, a földesurak által épített kunyhókban laknak, „*szabálytalanul*” szolgálnak és alkalmi javadalmat kapnak.

7./ Az előzőekhez hasonlóan a földesurak oltalma alatt álló, alkalmi és idényjellegű munkákra (sáncásás, házépítés, aratás) elszegődő cigányok, akik „*lakukat szüntelenül változtatják*”. Napszám vagy csekély taxa fejében a telet a földesúri erdőkben silány kunyhókban húzzák ki, tavasszal továbbállnak.

8./ Sátoros cigányok, „*kik a földműveléstől s általában a munkától iszonyodva nem csak vándor, hanem örökös kóbor életet folytatnak*”. Rostakészítéssel és üstfoltozással foglalkoznak, „*de nem annyira kenyérszerzés végett, mint többnyire csak ürügyül, mely alatt nyomorult éltöket jövőendő mondások, hamis huszasok készítése s más hasonló nemü csalások által szokták fenntartani*”.

A 19. század végétől főként a letelepedettség foka szerint sorolták csoportokba közigazgatási szempontból a cigány népességet, ezzel találkozunk az 1893. évi országos összeírásban (Hermann 1895), az 1957. évi minisztériumi felmérésben (Nagy 2010) és az 1961. évi párthatározatban

(Hajnáczy 2015).

A sztratifikálódást (rétegeképződést) több tényező alakítja és ebből a szempontból sem választható külön a cigány népesség a nem cigány népességtől. Továbbá a rétegződés ugyanúgy a gazdaság és a társadalom változási folyamataiból, illetve a társadalmi egyenlőtlenségek rendszeréből származik, mint a nem cigány népességnél. Azt is meg kell állapítanunk, hogy az európai régiók cigány csoportjai között jellegzetes különbségek mutathatók ki, főként az életmód és az integrálódottság tekintetében. A fő tendencia Európában, hogy a gazdaságilag fejlettebb ún. centrum országokban a cigány népesség nagyobb része maradt független vándorló, míg a gazdaságilag kevésbé fejlett országokban a periférián nem. Összességében azt mondhatjuk, hogy az európai cigány népességnek jóval nagyobb hányada volt letelepült az elmúlt évszázadokban, mint ahogy az a különféle, gyakorta romanticizáló diskurzusokban megjelenik (Nagy 2008).

A vertikális tagozódás jóval nehezebben látható át, mint a horizontális, a jelenlegi magyarországi kutatási eredmények alapján nem is lehetséges a hierarchikus elrendeződés hosszú időtartamú áttekintése. Ennek alapvető oka, hogy nincsenek megfelelő tanulmányok a demográfiai folyamatokról, illetve nincsenek feldolgozva azok az 1893. évi országos cigányösszeírás előtti iratok, amelyekből a rétegződési modellek megalkothatók lennének.

A rétegződés kétféle szempont szerint értelmezhető: egyrészt összevethetjük a cigány és nem cigány népesség tagozódását, ez elkerülhetetlen és az adatok jellege kifejezetten lehetővé is teszi. Másrészt vizsgálunk kellene a cigány közösségek belső hierarchiáját, ezt viszont a források csak korlátozottan teszik lehetővé. Plasztikus összevetés nem lehetséges ugyan, az viszont látható, hogy a cigányok egyes csoportjai, illetve rétegei nem feltétlenül egymáshoz való viszonyukban értelmezhetők, hanem a velük azonos vagy hasonló pozíciójú, életmódú és foglalkozású nem cigány rétegekkel együtt. Másképpen, nem elegendő a cigány népéségen belüli arányokra figyelni, mindenképpen vizsgálni kell a magyarországi társadalom egészének struktúrájában elfoglalt helyüket. Ha megnézzük a társadalmi néprajzban kidolgozott rétegmmodellek pozíció- és státuszjegyeit, akkor azt látjuk, hogy a cigányok között kimutatható rétegek (csoportok) némelyike több hasonlóságot mutat a nem cigány népesség valamely rétegével, mint egy másik cigány csoporttal, napszámosokkal, cselédekkel, a parasztgazdaság és a falu kiszolgálóival (Nagy 2015b).

Magyarországon az együttélés társadalmi feltételeit a parasztosodás folyamata, a vajdai szervezet kiépítése és ezzel együtt a cigányoknak az adózás rendszerébe történt speciális bekapcsolása teremtette meg. A parasztosodás a jobbággyá válást jelenti, ahogy azt a 14. századtól, mint társadalmi állapotot (*conditio*) értelmezhetjük. A „rusticus”, mint földművelő foglalkozás a jelenlegi kutatási eredmények alapján atipikusnak mondható a cigányok esetében, illetve azt mondhatjuk, hogy szinte egyáltalán nincs kellően kutatva ez a kérdés, főként a 19-20. században. A 16. századból, főként az Alföldről ismerünk néhány, magyar adózók között összeírt cigányt, akiknél nem zárható ki, hogy földművelő parasztok voltak. A róluk rendelkezésre álló adat azonban oly kevés, hogy nem vonhatunk le következtetéseket társadalmi folyamatokra (Nagy 1998, 2008). Giovanandrea Gromo 1564-ben arról számol be útleírásában, hogy Erdélyben a székelyek a földet cigányokkal műveltetik. Egyetérthetünk Viorel Achimmal (2001), hogy ezt kiegészítő munkaerőként tehetnék.

A 18. század előtt a cigányok úgy integrálódtak a feudális társadalom szerkezetébe, hogy sem központi, sem helyi szándék nem kényszerítette őket arra, hogy letelepült élelemtermelővé váljanak. Egy sajátos szolgáltató-mozgó szisztémában racionálisan hasznosították a munkaerejüket, szabadon mozoghattak, nem várták el tőlük az állandó helyben maradáást. A rendszer azonban nem volt homogén. A 16. század közepétől a cigányok társadalmi helyzetének három eltérő modelljét figyelhetjük meg a Királyi Magyarország, a hódoltság és az Erdélyi Fejedelemség területén.

Többféle modell alakult ki a helyi társadalomhoz való viszony tekintetében is, attól függően, hogy egy-egy cigány közösség milyen feudális joghatóság alá került.

Az uralkodói közreműködéssel is szavatolt, egyensúlyon alapuló együttélési modellen a 17. században, az általános európai válság századában keletkeztek az első repedések (Nagy 2004).

A 17. század első harmadában, főként a felvidéki és nyugat-magyarországi vármegyék forrásaiban megjelenik cigány közösségek gyülevész rablóbandaként történő jellemzése, a 17. század végére pedig – mintegy száz esztendővel később, mint a nyugat-európai forrásokban – Magyarországon is kialakul a cigányokról egy új sztereotípiát, az az elképzelés, hogy a cigány tolvajnép, amely különféle nemzetekből származó „*dologkerülő és csalárd emberek söpredéke*”. Az ilyen leírások egyfelől kritikával kezelendők, mert sztereotíp módon általánosítanak, másrészt nem tekinthetők pusztán előítéleteknek, mert valós társadalmi folyamatok is kifejeződnek bennük: az a strukturális jelenség, hogy a lesüllyedés, az elszegényedés, a deklasszáció következtében válhattak egész csoportok „cigánnyá” (Nagy 2004).

A gazdasági élet változásai is új kihívásokat hoztak létre. A 17. században a specializálódás következtében több fémműves tevékenység (kapaverés, kaszaverés, stb.) is önálló foglalkozássá vált, s amikor ezek céhes keretekbe szerveződtek, egyre erőteljesebben kiszorították a piacról a cigány kézműveseket. Amikor a tanult mesterség gyakorlásának lehetősége egy adott térben bezárult, kétféle választ lehetett adni: vándorlással új piacot keresni, vagy új megélhetési módra áttérni. Ezzel létrejött a cigányok magyarországi történetében az a tartósan, napjainkig fennmaradó kényszerhelyzet, amit újra és újra a foglalkozás- és életmódváltás jelent.

A magyarországi (kárpati) cigányok első társadalmasodó válasza a foglalkozásváltási kényszerhelyzetre a zenei pályákra történő áthúzódnak volt. A 17. században indult el, a protestáns etika erős hatására is, az a folyamat, amely a reformkorban a megerősödő társadalmi igényektől indukálva a cigányzene széleskörű elterjedéséhez vezetett. A 17. században keletkezett kihívásokra, a török kiűzése utáni népességtrendeződéssel és az abszolutizmus megerősödésével összefüggésben, a 18. században kerestek össztársadalmi léptékű válaszokat. A legfelsőbb államigazgatás a társadalom intellektualizálásának szélesebb programján belül akarta az együttélés új formáit létrehozni oly módon, hogy a cigányok reszocializációval váljanak állandóan egy helyben lakó, kétkezi munkából élő adózókká.

A szakirodalomban kialakult az a klisé, hogy a cigányok 18. századi történelme nem más, mint a róluk alkotott rendeletek története. Valójában a 18. század nagyon fontos társadalmi változások, a cigányok és nem-cigányok közötti kapcsolatok intenzívebbé válásának, az akkulturáció társadalmasodásának időszaka, s az együttélést a rendeleteknél erősebben befolyásolták a helyi hatásoktól inspirált spontán folyamatok. A 18. században megszorodnak a vegyes házasságok, egyre gyakoribbak a cigányok és nem-cigányok közötti intim kapcsolatok, illetve a szociális helyzet hasonlóságából adódó egymásra utaltság sokszor meghatározóbb az etnikai különbözőségnél. Az akkulturáció apró jelei megnyilvánulnak az öltözködésben, a tárgyi kultúrában, a gyermeknevelésben, a népi vallásosságban. A kapcsolatok erősödésével párhuzamosan a cigány csoportok differenciálódnak, s többféle közösségi típus él egymás mellett, amelyek nem értelmezhetők pusztán vándorlás és letelepültség erővonalai mentén. A történelmi realitás az volt, hogy a vándorlás és a letelepültség két szélső pontja között többféle közösség-szerveződési- és életmódmodell létezett. Egy-egy közösség vagy család életében ezek a formák többször is válhattak egymást.

A 18. századtól a források egy csoportjában a „cigány” fogalma szociális dimenzióban jelenik meg, ezt nevezem a latin nyelvű iratok alapján *conditio/professio* típusú értelmezésnek. A *conditio* megfelelője a magyar nyelvű iratokban az „állapotya” (társadalmi helyzete, társadalmi állása). A

professio értelme: mesterség, foglalkozás, megélhetési mód. Ebben a meghatározás típusban cigánynak lenni sajátos társadalmi állapotot jelent. A 18. században ez a fogalomhasználat vált dominánssá. A 18. század végén a helytartótanácsi rendeletekben a cigánysághoz tartozást már kizárólagosan társadalmi helyzetként fogalmazták meg, amely meghatározott kritériumok szerint megváltozhat. 1794-ben helytartótanácsi rendelet mondta ki, hogy a becsületes, kétkezi munkából élő, magukat jól viselő és környezetük normáihoz alkalmazkodott cigányokat ki kell emelni a cigányok sorából, s ezt nyilvánosan ki kell hirdetni. Konkrét példát erre a Borsod vármegyei Sajóvamosról ismerünk 1797-ből, ahol néhány parasztosodott cigányról nyilvánosan kijelentették, hogy többé nem tekintendők cigánynak (Nagy 2008).

Az említett esethez hasonlóan Európa egyetlen más országából sem ismerünk. A jelenlegi kutatások alapján még nem rendelkezünk kellő ismeretekkel arról, hogy cigány emberek helyzetének ily módon történt megváltoztatása társadalmasodott-e, s nem tudjuk, hogy a parasztok közé átemelt családok gyermekei tartósan parasztok maradtak-e, s ha igen, akkor megszűntek-e cigánynak lenni.

Az ilyen típusú folyamatok, változások és a társadalmi helyzet befolyásolása napjainkig kulcskérdés az ún. cigánykérdés történetében és szorosan összefügg a mobilitással. A tagolódás nem választható el attól, hogy ki és miért számított cigánynak, valamint a társadalmi lesüllyedés és felemelkedés cigány identitást befolyásoló hatásaitól. Alapvető probléma, hogy a strukturális átrendeződések lefelé kényszerítő hatása látható csoport szinten, míg a felemelkedés módozatai csak egyének és családok szintjén. Az erre vonatkozó hazai források nem kellően feltártak, illetve a feltárt források a kutatók számára sem ismertek. A felemelkedés egyéni módozatait a 16. század óta ismerjük, több esetet a református egyház történetéből (Landauer 2016). A 18. században foglalkozásváltással a mezővárosi társadalomba beépülő beás ácsok leszármazottai pl. megszűntek cigánynak lenni. Az 1830-as években a korabeli folyóiratok gyakran említik, hogy szép számmal vannak már a cigányok közül értelmiségiek, az 1893-as összeírásban mégis elenyésző statisztikai arányban van nyomuk. A 20. századból is több példát ismerünk, pl. az 1950-es évekből Moszkvában tanuló cigány diákokat (Nagy 2009b). A felemelkedésnek ezeket az egyéni és családi történeteit részlegesen ismerjük, az a tendencia figyelhető meg, hogy a vegyes házasság és az iskolázottság befolyásolja az ezzel járó változást és általában odavezetnek, hogy a felemelkedéssel a személy vagy a család megszűnik cigánynak lenni, sok esetben törekszik is rá, hogy ne tartsák cigánynak. Első ránézésre hajlamosak vagyunk ebben asszimilációt látni, de ha cigánynak lenni társadalmi állapot és nem etnikai hovatartozás, akkor szociokulturális hasonulásról van szó.

A 18. századi, asszimilációs eszközrendszerrel dolgozó integrációs politikának sajátos társadalmi hatása érvényesült a cigány gyermekek nevelőszülőkhöz adásában. Több szerző is tévesen gondolta úgy, hogy ebben a kérdésben a vármegyék és a helytartótanács között ellentét lett volna, s a gyermekek szülőktől történt elvételét nem lehetett gyakorlatban megvalósítani (Cserti-Csapó 2002). A vármegyei közigazgatásban kialakult razzia-szerű gyakorlatot Soós István (1997) mutatja be egyik dolgozatában Pozsony vármegye példáján. A vármegyei számvevők irataiban pedig fenn maradtak azok az összeírások, amelyekben kimutatták, hogy mely gyermekeket adtak nevelőszülőkhöz, kikhez kerültek és milyen családokból.¹ A gyermekek elvételét mindenütt végrehajtották. A falusi és mezővárosi gazdáknak, iparosoknak kifizetődő volt cigány gyermekeket magukhoz venni. A szuloki (Somogy megye) német dohányos gazdák pl. egy gyermek után kapott tartásdíjból az egész évi robotot megválthatták földesuruknál (Nagy 1998).

A nevelőszülői rendszer bevezetése a cigány közösségek rokonsági kereteinek felbomlását

1 Pl. Somogy Megyei Levéltár, IV. 8. *Conscriptio Prolium Zingaricarum* c. összeírások.

szolgált, s arra a pedagógiai ideológiára épült, hogy a gyermekek szüleiktől gyökeresen különböző felnőttekké nevelhetők. Az elgondolás téves volt, s a rendszer csődöt mondott. Ugyanakkor hosszú időtartamban érvényesülő hatása volt, hogy a cigány csoportok karakterében felerősödött a szociokulturális meghatározottság, különösen az egyre nagyobb arányban romungróvá váló kárpáti cigányoknál. A nevelőszülőkhöz kiadott gyermekeknek, akik felnőttként a 18. század végén és a 19. század elején bukkannak fel a forrásokban, a legtöbb esetben hányatott sors jutott osztályrészül. Elveszítették eredeti közösségüket, újra pedig nem találtak. A lányok gyakran prostituáltak lettek, a fiúkat pedig szubkultúrákban, rablóbandákban látjuk viszont, akik egész életükben a sehova sem tartozás szindrómáját viselték magukon (Nagy 1999).

II. József halála után hosszú átmeneti időszak kezdődött a cigányok magyarországi történetében. Amikor hosszú szünet után újra összehívták a rendi országgyűlést, az 1790-es évektől a reformkor végéig a cigányok helyzete az országgyűlések rendszeres bizottsági munkálatainak visszatérő kérdése lett. A magyarországi és erdélyi országgyűléseken elaboratumok egész sora született, de az elképzelések nem váltak politikai gyakorlattá, szisztematikus rendezésig nem jutottak el. Az országgyűlési politikában két merőben új felismerés született. Az egyik, hogy a cigányok társadalmi helyzetének javulását akadályozzák a cigány népesség eloszlásának területi egyenlőtlenségei. Egyazon területen az azonos tevékenységeket választók túlnépesednek, míg más területeken krónikus iparoshiány van. A másik felismerés, hogy a cigányok életébe történő drasztikus, család- és rokonságot, hagyományt romboló beavatkozás nem járható út, visszajára fordul.

Gyökeres változás történt a reformkorban a vármegyei politikában is. A 18. századi statútumalkotó, a cigányokat regulálni akaró gyakorlat helyébe új szemlélet lépett: a cigányok helyzetének az össztársadalmi problémák egészében történő átgondolása. Az 1830-as évektől a vármegyei közgyűléseken megfogalmazódó kérdés: a polgárosodásban és a modernizációban a cigányok megtalálhatják-e a helyüket, illetve nem lesznek-e gátjai a fejlődésnek? Az új kérdésfeltevés relevánsan fejezte ki a cigányok életében bekövetkezett változásokat (Nagy 1998).

A 18. században figyelhető meg konkrétan az a sajátos, 20. századig tovább élő jelenség, hogy cigány családok tudatosan igyekeztek magukat a környezetükkel nemcigányként elismertetni, ennek érdekében feladni a független munka lehetőségét, elsajátítani a mezőgazdasági termelési technikákat és a paraszti gazdaság vezetéséhez szükséges ismereteket. A hazai kutatás nem fordított még elegendő figyelmet arra, hogy a Mária Terézia-féle úrbérrendezés a magyarországi cigányok történetében is vízváltó volt. Különösen fontos lenne annak alapos kutatása, hogy a 18. század folyamán pontosan hol és milyen arányban váltak cigányok telkes jobbágygá, illetve töredéktelkes házas zsellérré (a probléma többféle forrásból is kutatható: összeírások, uradalmi iratok). A cigányok úrbéres viszonyainak sajátos mezővárosi példája vizsgálható Siklóson. Az itteni cigányok számára a 18. század elején az úrbéressé válás az integrálódás útját, a tartós letelepedés lehetőségét jelentette. A cigányokkal 1768-ban kötött, majd többször megújított úrbéri szerződés bíraskodási autonómiát biztosított számukra (ellentétben a helytartótanács rendeletével), s a városon belül sajátos státust (Nagy 2003). A megválaszolatlan kutatási kérdések sorába tartozik az ún. parasztcigányok 19-20. századi története is, amikor egyéni vagy családi léptékben cigányok mezőgazdasági termelővé válnak, pl. földvásárlással, némely esetben pedig a földosztások során. Utóbbival kapcsolatban téves klisé, hogy a cigányokat etnikai indokból direkt hagyták ki a földosztásból, ezt szociális kritériumok befolyásolták, ugyanúgy, mint a nem cigányok esetében (Nagy 2009c).

A 19. század derekától a gazdasági fejlődéssel egyenes arányban egyre égetőbben merült fel egy új együttélési modell megteremtésének igénye. A modernizációs kihívás világméretű népességátrendeződéssel együtt jelentkezett. Több bizonytalan próbálkozás után „a cigányügy

végleges rendezése” 1893-ban lett konkrét kormányzati célkitűzéssé. A 19. század végére a cigányok történetében egy fontos művelődéstörténeti fordulat is végbement. Egyrészt a cigányzene létrejöttével és a cigány muzsikuskok híressé válásával. Másrészt az első alkotó cigány értelmiségiek megjelenésével, főként a szótárkészítés területén. Ezzel egyidejűleg megjelentek Kelet-Európában a roma önszerveződés csírái, (1872 és 1879: páneurópai roma konferencia) és megnövekedett a cigányok iránti tudományos érdeklődés (az ún. első ciganológus triász) (Klímová 2002, Prónai 1995).

A dualizmus-kori rendezési szándék volt az első, amelyik az együttélés új modelljét tudományos alapokon akarta létrehozni, s tudósok közreműködésére számított. Az államigazgatás és a tudomány együttműködése az 1893-as cigányösszeírással valósult meg (Herrmann 1895). Bármifajta kiszámítható politika alapfeltételének a cigányság demográfiai állapotának minél pontosabb ismeretét tartották. Az 1893-as összeírás, némely ellentmondásai ellenére, minden addiginál eredményesebb volt, s meghozta a szükséges tudományos eredményeket. Az eredmények tudományos feldolgozása bizonyította, hogy az együttélési modell újraalkotása, a cigányság helyzetének javítása nem épülhet arra a szűklátókörű ideológiára és közigazgatási gyakorlatra, amely a „cigányügy” rendezését egyszerűen a „kóborló” cigányok letelepítésének problémájaként értelmezte. Az 1893-ban összeírt 274940 fős cigány népességből 243432 fő állandóan letelepedettnek minősült, míg a huzamosabban egy helyben tartózkodók és a vándorcigányok kategóriájába tartozók együttesen is csak 29344 főt, azaz 10.7 %-ot tettek ki.

Az összeírás 1895. évi kiadásának bevezető tanulmányában Herrmann Antal felhívta a figyelmet, hogy *„különleges ethnikus jelenségekkel állunk szemben”*. Ugyanakkor az adatok önmagukért beszélve bizonyították a cigány népesség heterogenitását és differenciáltságát, a területi különbségeket, a helyi társadalomból érkező eltérő hatásokat, s azt, hogy összességében a cigányság helyzetének okait a magyarországi gazdaság és a társadalom osztályszerkezetének sajátos viszonyaiban kell keresni. Most egzaktan, modern statisztikai eljárással nyert adatokkal alátámasztva egyértelművé lett az első ízben a 18. században megfogalmazódott, s azóta is érvényes felismerés: a neuralgikus pont a munkaerőpiac és az oktatás.

A 18. század vége és a 19. század közepe között a cigány csoportok tovább differenciálódtak. A területi egyenlőtlenségek mellett megfigyelhető a vidéki és városi csoportok közötti különbségek felerősödése is. A városi muzsikusk családok egy része (pl. Szegeden) a 19. század derekára polgárosodott és integrálódott, s már nem fogadta el, hogy cigánynak tartsák (Kovács 1895). Ezzel szemben az üstfoltozó és rostakészítő, sátoros vándorcigányok a legsanyarúbb nyomorúságban éltek.

A cigány népesség differenciálódása figyelhető meg a 20. század első felében is. Az ipari forradalom kedvezőtlen hatásai, az Eötvös-féle közoktatási törvényből, majd a Nagyatádi-féle földreformból való csaknem teljes kimaradás után a világgazdasági válság az 1930-as évekre a magyarországi cigányságot történelmének mélypontjára juttatta, amit tetőzött a roma holocaust, vagy pharrajimos (Karsai 1992). A két világháború között a cigány népesség szociálisan tovább differenciálódott, a hagyományos életmód erősödő felbomlásával párhuzamosan nőtt a munkanélküliség, az iskolázatlanság és a nyomor (Antalffy 1937, Pomogyi 1995). A debreceni Arany Bika Szállodában vonópárbajt vívó muzsikusk ún. úri cigányok és a bestiális bűncselekményeket elkövető, önmagukra emberevést valló szepsi cigányok között ugyanolyan éles szakadék húzódott, mint a leggazdagabb földbirtokosok és a cselédek, illetve a gyáriparosok és nyomortelepeken élő munkásaik között (Nagy 2008, Nagy 2015b).

Összegzően azt mondhatjuk, hogy a cigány népesség Magyarországon ugyanúgy tagolt volt, mint a népesség összessége, de a cigány népességen belüli rétegarányok mások voltak, illetve az

össztársadalomban elfoglalt helyében a cigány népesség többsége a mindenkori alsó társadalomhoz tartozott. A magyarországi társadalom megosztottságainak a cigányságon belüli sajátos leképeződése a további kutatások fontos területe lehet.

Az államszocializmus kezdetén, az 1950-es években egy ideig úgy tűnt, különösen a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének 1957. évi megalakulásakor, hogy az együttélés új modellje a roma kulturális önszerveződésre épülve, sajátos nemzetiségi fejlődés alapján jöhet létre (Sághy 1999). Kálmán András (1946) a Magyar Kommunista Párt folyóiratában még határozottan jelentette ki, hogy a cigányság gazdasági helyzetének javításával együtt kell járjon „*a cigányság nemzetiségi jogainak megadása*”. Ez az ideológia, összefüggésben a szovjet nemzetiségi ideológia megváltozásával, néhány esztendő alatt a visszájára fordult. A Munkaügyi Minisztérium 1957. évi cigányokra vonatkozó felmérését feldolgozó Pogány György és Bán Géza (1958) már arra a megállapításra jutottak, hogy a cigányság népként való fejlődésére nincs lehetőség.²

Az ideológiai folyamatot, a Művelődésügyi Minisztérium által végeztetett újabb országos felmérést követően, az 1961-es párthatározat zárta le, amelyben kimondták, hogy a cigányság „*bizonyos néprajzi sajátossága ellenére sem alkot nemzetiségi csoportot*”.³ A problémák megoldásához a cigányság sajátos társadalmi helyzetét kell figyelembe venni. Az 1957-es és 1961-es felmérések reálisan tárták fel a cigány csoportok életének mindennapi gondjait. Az 1950-es évek közepén a mélypontról való elmozdulás az ország nagy részén még nem kezdődött el. A cigány lakosság zöme vidéki telepeken élt. A cigányok szociális helyzete, egészségi állapota, lakásviszonyai, kommunális ellátottsága rendkívül kedvezőtlen volt. A hagyományos mesterségek szerény, idényjellegű megélhetést nyújtottak. Állandó munkát elsősorban az ipatelepeken élő cigány férfiak végeztek, ekkor még csekély számban. Minden megyében jellemző volt a cigányok iskolázatlansága, szakképzetlensége, s a rendszeres munkavégzéstől való idegenkedés.

Pogány és Bán már 1957-ben figyelmeztettek a hátrányos munkaerőpiaci megkülönböztetésre, különösen a nőekkel szemben. Az előítéletesség és a diszkrimináció más téren is erős volt: a cigánysorról faluba költözni akaró cigányokat a lakosok megfenyegették, a vegyes házasságot elítélték; a cigány gyermekek nem kaptak helyet az óvodákban és a napközikben; a kocsmákban nem szolgálták ki a cigányokat, vagy csak megkülönböztetett jelzésű poharakból.

Az 1950-es évek közepéről ismert megyei jelentések arról számolnak be, hogy az akkori migrációban a kistelepülésekre költözés volt a domináns, az a népességátrendeződés, amely a '80-as évekre a cigányság széleskörű foglalkoztatásához vezetett, a '60-as években kezdődött el. Az 1950-es években a magyarországi cigányságnak többféle csoportosítása élt egymás mellett, amelyekben foglalkozási, nyelvi és erkölcsi kritériumok keveredtek, s kifejezték a cigány csoportok társadalmi és kulturális sokféleségét. A fogalomhasználat következetlenségeit, jól mutatja a „kóbor”-, illetve „vándorcigány” többjelentésű használata (Sághy 1999).⁴ „Kóbor”-nak, illetve „vándor”-nak többnyire a legnyomorúságosabb cigánytelepek lakóit nevezték, sok esetben pedig rendkívül képlékenyen értelmezték ezeket a fogalmakat. Az 1957. évi felmérés során a megyéknek arról is be kellett számolni, hogy területükön élnek-e vándorcigányok, ám semmilyen támpontot nem kaptak, hogy kiket kell ebbe a csoportba tartozónak tekinteni. Komárom megyében a máshonnan beköltöző, illetve beköltözni akaró cigányokat nevezték vándorcigányoknak. Somogy megyében a vándoriparral foglalkozókat és a vándorkereskedőket. Csongrád megyében a makói járás területén

2 Tanulmányuk teljes szövege: OSzK, MD 11488. Kiadva Hajnáczy 2015.

3 A párthatározat szövegét több kiadványban is idézik, de a teljes szöveg kiadására még nem került sor. A teljes dokumentum: Magyar Országos Levéltár, MDP-MSzMP Iratok Osztálya, 288 f. 5/233. öe. Kiadva Hajnáczy 2015.

4 A korabeli csoportosításokról l. még „*Cigány csoportok Magyarország történetében*” c. tanulmányomat jelen kötetben!

kocsikkal vándorló cigányokat. Vas megyében azokat, akiknek volt saját lakásuk, de nyáron a megye különböző részeire vagy más megyébe is átvándoroltak. Tolna megyéből azt jelentették, hogy a „*sátoros cigány fogalma lassan kivész*”, a köszörűsök, üstfoltozók, vásári tolvajok tartoznak a vándorló kategóriájába.

Az 1960-as évektől az 1980-as évekig a magyarországi cigányság helyzetében kedvező változások történtek. A cigány népesség teljesen átrendeződött, az '50-es évekhez képest a migráció iránya megfordult, s a falvakból a városok, az iparterületek felé irányult. Ezzel párhuzamosan minden téren javultak a cigány népesség szociális és iskolázottsági mutatói. Az 1980-as évek derekára a cigány férfiak foglalkoztatási aránya meghaladta a 80, a nőké az 50 %-ot, köszönhetően annak, hogy az ipar a képzetlen munkaerőt is felszívta (Kertesi 2000, Babusik 2002, Kemény-Janky-Lengyel 2004), , a vidéki cigányság körében pedig utóparasztosodás ment végbe (Szuhay 1999).

A folyamat azonban ellentmondásos volt. Ismételten érvényesült a cigányság történelmében hosszú időtartamban jellemző paradoxon: a cigány csoportok korábbi kedvezőtlen helyzetükhöz képest, önmagukhoz mérten behozták lemaradásukat, de a többségi társadalomhoz viszonyítva tovább görgették az évszázadok óta gyülemelő történelmi hátrányokat. A '60-as és a '80-as évek között lezajlott változás nem járt együtt olyan mértékű emancipációval, integrációval és intellektualizálódással, amely elegendő lett volna ahhoz, hogy a létrejönni látszó, ám oly törekeny egyensúly a rendszerváltás bekövetkeztével ne roppanjon meg. Sőt, az alapvető tendencia a proletarizálódás volt, s az 1989/90-es változásokkal – a korábbi történelmi fordulókhoz hasonlóan – ismét egy sérülékeny cigány népességnek kellett szembe néznie (Kertesi 2000).

1990 óta két, egymással párhuzamos folyamat zajlik: a fokozatosan felerősödő roma etnikai reprezentáció és az együttélés új modelljének immár összeurópai léptékben felmerülő megteremtése. A folyamat két fontos állomása 1993-ban az LXXVII. törvény az etnikai és kisebbségi jogokról, majd a cigányság nemzetiségként történő elismerése a 2011. évi CLXIX. törvényben. Mindkét folyamat ellentmondásos, s nem csak egymással, hanem a rendszerváltás folyamataival is összefügg, illetve a kormányzati programokban is érvényesül, legfontosabb mozzanata ennek a Nemzeti Felzárkózási Stratégia megszületése 2012-ben. Ezeknek a politikai és jogi folyamatoknak a részletes elemzését jelen írásban nem tekintem feladatombnak.

Az alapvető társadalmi problémák nem változtak: foglalkoztatás, oktatás, lakhatás, egészségügy. Visszatérő történelmi momentum az általános népességátrendeződés is, amelynek fő tendenciája az 1950-es évekhez hasonlóan a leszakadó rétegek kistelepülésekre költözése (Tóth 1997, Havas 1999). Ma még nem látjuk történelmi perspektívában a folyamatokat és a társadalmi átalakulás hatásait. Az 1990-es évek elején a holland K. Postma (1996) által attitűdvizsgálattal végzett interjú felmérés még azt igazolta, hogy a növekvő munkanélküliség és elszegényedés nem jár együtt az előítéletek és a diszkrimináció erősödésével. Erős Ferenc (1997) kétesélyesnek látta a folyamatokat, amelyek csökkenthetik, vagy felerősíthetik a cigányellenes attitűd egyes elemeit. Erős Ferenc szerint az egyik lehetséges fejlődési irány a társadalom multikulturális modernizálódása, amelyben a cigány identitás megőrződik, a cigányság pedig hátrányainak csökkenése mellett integrálódik. A másik lehetséges út a hátrányok és a diszkrimináció növekedése, a cigány identitás „sérült és fenyegetett” identitásként történő rögzülése. „*A legnagyobb veszélyt az jelenti, ha a társadalmi problémák úgy etnicizálódnak, hogy a társadalom képtelen a létrejött új identitásokat integrálni.*” – írta Erős Ferenc.

Ladányi János és Szelényi Iván (2014) szerint a 20. század első felét jellemző alsó kaszt (szociális kirekesztés, lakóhelyi szegregáció, marginalizált munkaerő-piaci helyzet, etnikai határok átjárhatatlansága), a 20. század második felét jellemző alsó osztály (betagozódás a társadalom

legaljára, beköltözés a cigánytelepről a falvakba, városba áramlás, növekvő foglalkoztatás és iskoláztatás) típusú kirekesztettség, valamint a piacgazdasági átmenetre jellemző underclass (társadalom alatti osztály) állapotból a magyarországi cigány népesség jelentős részének helyzete az ezredforduló óta az újrakasztosodás irányába változik. Ladányiék szerint a 2000. esztendő táján a cigánynak számító népesség mintegy 40 százaléka volt többszörösen kirekesztett, 10-15 % indult el a középosztályosodás útján és mintegy fele volt az underclassosodás és a középosztályosodás közötti állapotban.

Az utóbbi mintegy húsz esztendőben a kedvezőtlenebb alternatíva felé volt tehát erősebb az elmozdulás. A magyarországi cigányság 15. század óta proletarizálódási folyamatként értelmezhető, nyugat-európaiktól gyökeresen különböző történelmi útja a városi és vidéki gettósodásba látszik átmenni. Ugyanakkor nem dőlt még el, hogy a cigányság csoportjain belül mekkora szakadás következhet be, s a cigányság körében kialakuló elit szolidaritást vállal-e egymással, illetve beolvad-e a többségi társadalom elitjébe. Az identitás átalakulása is többemű folyamat. Az értelmezhetetlen és integrálhatatlan identitás rögzülése már megtörtént több olyan kistelepülésen, ahol az átlagosnál is fejletlenebb a gazdaság, műveletlenebb a helyi társadalom, s az utolsó 15-20 évben erőteljes volt a népességtrendeződés, amelynek keretében több helyen is koncentrált a megnövekedett arányú hátrányos helyzetű népesség. A szociális problémák etnicizálódása ezeken a helyeken a cigány fogalmának sajátos, korábbi történelmi időszakokból már ismert kiterjesztődésével jár együtt, ami nem kizárólag magyarországi, hanem nemzetközi tendencia Törökországtól Csehorszáig (Akkan-Baki Deniz-Ertan 2017).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Akkan, Basak – Mehmet, Baki Deniz – Mehmet, Ertan (2017): The Romanization of poverty: Spatial stigmatization of Roma neighborhoods in Turkey. *Romani Studies*, június 1. (Ugyanez: <https://online.liverpooluniversitypress.co.uk/doi/10.3828/rs.2017.4>)
- Achim, Viorel (2001): *Cigányok a román történelemben*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Acton, Thomas (1994): Egység a különbözőségben. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány néprajzi tanulmányok 2*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. 89-98. p.
- Antalfy Gyula (1937): Magyarok a cigánysoron. Az alföldi „gazdag” parasztvárosok újkeletű agrárproletársága. *Népszava*, április 18.
- Augustini ab Hortis Sámuel (2009): *A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről*. Szerk. Deáky Zita-Nagy Pál. Gödöllő-Budapest, Györffy István Néprajzi Egyesület, Magyar Néprajzi Társaság, Szent István Egyetem, 2009.
- Babusik Ferenc (szerk.) (2002): *A romák esélyei Magyarországon. Aluliskolázottság és munkaerőpiac – a cigány népesség esélyei Magyarországon*. Kávé Kiadó, Delphoi Consulting, Budapest.
- Barth, Fredrik (1996): Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*, 7. évf. 1. sz.
- Beck, Sam (1984): 'Ethnicity, Class, and Public Policy: Tiganii/Gypsies in Socialist Romania'. In: Kot K. Shangriladze et Eica W. Townsend (ed.): *Papers for the V. Congress of Southeast European Studies*, Belgrade. Columbus, Ohio: Slavica Publishers 19-38.
- Binder Mátyás (2014): *Roma etnikai mobilizáció Kelet-Európában*. Phd értekezés kézírata. Budapest.
- Bromlej, Julian Vlagyimirovics (1976): *Etnosz és néprajz*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Peucer, Caspar (1576): *Commentarius de praecipuis generibus divinationum*. In quo a prophetiis autoritate divina traditis, & a Physicis coniecturis, discernuntur [...] Wittenberg : Schwertel, Johann.
- Crowe, D. – Kolsti, J. (1991): *The Gypsies of Eastern Europe*. New York, London.
- Cserti-Csapó Tibor (2002): A cigány népesség története és társadalmi helyzete Magyarországon a kutatások tükrében. In: *Roma tanulók iskolai pszichológiája*. Szerk.: László János, Rorray R. Katalin. Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar Pszichológiai Intézete és Romológia Tanszéke, Pécs.
- Durst Judit (2006): *Kirekesztettség és gyermekvállalás. A romák termékenységének változása néhány „gettósodó” aprófaluban (1970 – 2004)*. Doktori disszertáció kézirat. Corvinus Egyetem, Budapest.
- Eriksen, Thomas (2006). H.: *Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálintropológiába*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Erős Ferenc (1997): Előítélet és etnicitás. A cigányellenesség dimenziói a mai magyar

társadalomban. *Magyar Tudomány*, 6. sz. 712-723.

Fehértói Katalin (1987): A középkori cigány helynevek és személynevek (A Nyelvtudományi Társaságban elhangzott előadás rövidített változata). *Névtani Értesítő*, 1987. 12. sz. 5 - 17. p.

Fraser, Angus (1992): The Rom Migrations. *Journal of the Gypsy Lore Society*, 2, 2.

Hajnóczky Tamás (2015): „Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek.” *Cigánypolitika dokumentumokban 1956-1989*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Hale, Henry E.(2004): Explaining Ethnicity. *Comparative Political Studies*, Vol. 37. 4, 458–485. Magyar fordítása: <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/pdf/05hale.pdf>

Havas Gábor (1999): A kisteleplülések és a romák. In: *A cigányok Magyarországon*. Szerk.: Glatz Ferenc. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 163-203.

Herrmann Antal (1893a): Dokumente zur Gesichte der Zigeuner. *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn*. Band III.

Herrmann Antal (1893b): A cigányok megtelepítéséről. *Ethnographia* IV. 94 - 107. p.

Herrmann Antal (1895): *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. (Jekelfalussy József előszavával)*. Budapest, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam IX.

Kalányosné László Julianna (2009): Család és rokonság az öcsényi beásoknál. In: Landauer Attila-Nagy Pál (szerk.): *Írások a magyarországi beásokról*. Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Cigány Néprajzi és Történeti Egyesület, Gödöllő. 59-78.

Kálmán András (1946): A magyar cigányok problémája. *Társadalmi Szemle*, 8-9. sz. 656-658.

Kardos Ferenc (2008): „Veszedelemes habok között látszatik életünk forogni”. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2008. Zalai Gyűjtemény 65.

Karsai László (1992): *A cigánykérdés Magyarországon 1919 - 1945. Út a cigány holocausthoz*. Cserépfalvi, Bp.

Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella (2004): *A magyarországi cigányság 1971-2003*. Gondolat Kiadó, MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest.

Kereskényiné Cseh Edit (vál.) (2008): *Források a Békés megyei cigányság történetéhez (1768-1987)*. Békés Megyei Levéltár, Gyula.

Kertesi Gábor (2000): Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után. In: *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Szerk.: Horváth Ágota, Landau Edit, Szalai Júlia. Aktív Társadalom Alapítvány, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 425-469.

Klímová, Ilona (2002): Romani political representation in Central Europe. *An historical survey Romani Studies*, 2.

Kolosváry Sándor – Óvári Kelemen (1890): *Corpus statutorum Hungariae municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye a XVI - XVIII. sz. - ból*. II. 1. Bp. Monumenta

Hungariae juridico - historica.

Kovács János (1895): A cigányok Szegeden. *Ethnographia* VI. 187 - 198. p., 280 - 288. p., 388 - 393. p.

Ladányi János – Szelényi Iván (2004): *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Napvilág Kiadó, Budapest.

Ladányi János (2012): *Leselejtezettek. A kirekesztett népesség társadalom- és térszerkezeti elhelyezkedésének átalakulása Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában*. L' Harmattan, Budapest.

Ladányi János – Szelényi Iván (2014): Alsókasztosodás. *Élet és Irodalom*, szeptember 19.

Landauer Attila (2016): *A Kárpát-medencei cigányság és a keresztyén egyházak kapcsolatának forrásai (1567-1953)*. Budapest, L' Harmattan.

Márfi Attila – Kosztics István (szerk.) (2005): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene I*. Emberháza Alapítvány, Erdős Kamill Cigánymúzeum, Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, Pécs.

Márfi Attila – Kosztics István (szerk.) (2009): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene II*. Emberháza Alapítvány, Erdős Kamill Cigánymúzeum, Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, Pécs.

Mészáros Ádám: A barcsi beások múltja a történeti adatok és a helyi hagyomány tükrében. In: *A cigány kultúra történeti és néprajzi kutatása a Kárpát-medencében*. Szerk: Deáky Zita-Nagy Pál. Budapest-Gödöllő. Cigány Néprajzi Tanulmányok 15. 237-248. p.

Miklošič, Frantž (1874-1878): *Beiträge zur Kenntnis der Zigeunermundarten*. Akademie der Wissenschaften Wien, Philosophisch-Historische Klasse, Wien.

Nagy Pál (1998): *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Kiadja a Társadalomtudományi Tanszék gondozásában a Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója. Kaposvár.

Nagy Pál (1999): „Kicsinségemben elszakattam”. Cigány közösség, szocializáció és gyermekors Magyarországon a 16-19. században. *Educatio*, nyár. 320-338.

Nagy Pál (2003): *Források a siklői cigányok múltjából (1721-1830)*. Romológiai Kutatóintézet Közleményei 8. Szekszárd.

Nagy Pál (2004): „Fáraó népe”. *A magyarországi cigányok korai története (14-17. század)*. PTE BTK Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs.

Nagy Pál (2008): Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15-20. században. In: *Romák a történelemtanításban*. Történelemtanárok 17. Országos Konferenciája. Történelemtanárok Egylete, Budapest. 35-50.

Nagy Pál (2009a): Előszó. In: Landauer Attila-Nagy Pál (szerk.): *Írások a magyarországi beásokról*. Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Cigány Néprajzi és Történeti Egyesület, Gödöllő. 5-13.

Nagy Pál (2009b): Cigány foglalkoztatás-politika Szabolcs-Szatmár megyében (1951-1956). *Regio*, 4. sz. 82-118.

Nagy Pál (2009c): Törekvések a cigány népesség helyzetének javítására 1947-1948-ban. In: *Cigánysors. A cigányság történelmi múltja és jelene*. Felelős szerk.: Márfi Attila. Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület. Pécs, 117-134.

Nagy Pál (2010): Szabolcs-Szatmár megye cigány népességének foglalkoztatási helyzete 1957-ben. In: *A cigány kultúra történeti és néprajzi kutatása a Kárpát-medencében*. Szerk: Deáky Zita-Nagy Pál. Budapest-Gödöllő. Cigány Néprajzi Tanulmányok 15. 307-344. p.

Nagy Pál (összeáll., szerk.) (2011): *Források a magyarországi cigányság történetéből (1758-1999)*. Emberi Erőforrások Fejlesztése Alapítvány, Gödöllő.

Nagy Pál (2013): „A C betű a hátunk megett van”. Cigány-magyar együttélés és az „érpataki modell”. In Szuhay Péter (szerk.): *Távolodó világaink. A cigány-magyar együttélés változatai*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. Cigány Néprajzi Tanulmányok 16. 389-423.

Nagy Pál (vál., jegyz. és bev.) (2015a): „Nem szabad őket lenézni”. *A cigány népesség felmérései Szabolcs-Szatmár megyében az 1950-es években. (Forrásválogatás)*. Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, Nyíregyháza.

Nagy Pál (2015b): Ki beszél itt cigány történelemről? In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapirodalmak a hazai cigány, roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához*. Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Neveléstudományi Intézet, Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs. 50-127.

Nagy Pál (2017): *Beás cigányok a Kárpát-medencében (historikus metszetek)*. Kézirat, Miskolc.

Okely, Judith (1983): *The Traveller-Gypsies. Changing cultures*. Cambridge, New York, Cambridge University Press.

Piasere, Leonardo (1997): *A ciganológusok szerelmei (Válogatott tanulmányok)*. ELTE BTK Kulturális Antropológia. Budapest. Kulturális Antropológiai Cigánytanulmányok 2.

Pogány György-Bán Géza (1958): A magyarországi cigányság foglalkoztatási problémái. *Munkaügyi Szemle*, 5. sz.

Pomogyi László (1995): *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Osiris - Századvég. Bp.

Postma, K. (1996): *Changing Prejudice in Hungary. A Study of the Collapse of Socialism and its Impact on Prejudice Against Gypsies and Jews*. Groningen, Rijksuniversiteit Groningen ICS Dissertation Series.

Prónai Csaba (1995): *Cigánykutatás és kulturális antropológia (rövid vázlat)*. Kulturális Antropológiai Cigánytanulmányok 1. Elte BTK Kulturális Antropológiai Tanszéki Csoport, CSVN Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszék, Budapest-Kaposvár.

Sághy Erna (1999): Cigánypolitika Magyarországon 1945-1961. *Regio*, 1. sz.

Soós István (1997): Cigánygyerekek sorsa a 18. században. *História*, 5-6. 25-27.

Stachowski, Marek (2002): Das Ethnonym Zigeuner, sein slawisch-türkischer Hintergrund und ungarisch szegény 'arm'. In: *Studia Etymologica Cracoviensia* 7. Condidit et moderatur Marek Stachowski. Kraków. 159-169.

Szuhay Péter (1999): *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Panoráma, Budapest.

Tóth Pál (1997): A falusi cigányság és az informális szektor. *Magyar Tudomány*, 6. sz. 690-697.

Törzsök Judit (1998): Kik az igazi cigányok? In: Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzetéről és kultúrájáról*. Tanítók Könyvtára 9. BTF-IFA-MKM, Budapest. 29-52. p.